

Taleh Cəfərov

ADPU-nun
Ümumi tarix və tarixin tədrisi
texnologiyası kafedrasının
baş müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

XVIII əsrin II yarısından etibarən Çin orduların tərəfindən tez-tez hücumlara məruz qalan Şərqi Türküstan 1876-cı ildə qırğın döyüşlərdən sonra ilhaq edildi. Mancur mənbələri bölgənin 1884-cü ildən etibarən Çinin 19-cu əyaləti olaraq elan edildiyini və ərazinin "Şərqi Türküstan" adlanan tarixi adının çincəyə uyğunlaşdırılmasını, "yeni fəth edilmiş torpaqlar" mənasını ifadə edən Sincan adı ilə əvəzləndiyini təsdiq edir. XX əsrin I yarısında iki dəfə azadlıq əldə edən, 1949-cu ildə qəti şəkildə işğal edilərək 1 noyabr 1955-ci ildən rəsmi olaraq Çinin muxtar bölgəsi elan edilən Şərqi Türküstanbu gün Çinin tabeliyində Sintzyan Uyğur Muxtar Respublikası adı ilə mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Belə ki, Sintzyan Uyğur Muxtar Respublikasının tərkibində ayrıca 5 muxtar diyar, 6 muxtar əyalət, 8 vilayət və 62 inzibati rayon mövcuddur. Bütün dövlət orqan və təşkilatlarında Kommunist partiya təşkilatları hakim olub həlledici səsvermə hüququna sahibdir. Kommunist partiya-sının üzvü olmayanların idarəçilikdə iştirakına qadağa qoyulmuşdur. Bu gün uyğurlar üçün Şərqi Türküstan ifadəsinin işlədilməsi qanunla qadağan edilmişdir. Çin əhalisinin planlı bir şəkildə Şərqi Türküstanda məskunlaşdırılması ilə uyğurlar bölgənin daxili ərazilərinə köç etməklə yanaşı, xaricdə diaspor şəklində də formalaşmaqdadır.

Çinli tarixçilər 1884-cü ilə kimi bu torpaqlar üçün "qərb bölgələri" anlamını ifadə edən "Xiyu" adını işlətməmişdir. Bu ad bütövlükdə Şərqi Türküstan da daxil olmaqla Mərkəzi Asiya'nın əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə etməkdədir. 1884-cü ilin 18 oktyabrından etibarən çinlilər bu torpaqlara "yeni hüddud" mənasını ifadə edən "Xinjianq" (Şincanq, Sincan, Sinkianq) adını verərək "əzəldən Çin torpağı" adlandırdıqları bu bölgəni işğal etdiklərini elan etdilər.

Firdovsinin "Şahname"sine görə, millətdən əvvəlki dövrlərdə türklərin yaşadığı ərazilərə "Turan" adı verilmişdir. Bizim eranın VII əsrindən sonra Turan adı ərəb və fars qaynaqlarında "Türküstan" kimi işlədilməyə başlandı. Türküstan qərbdə Ural çayı və Xəzər dənizi, şərqdə Altay dağı, Şərqi Türküstan və ya Kaşqarın şərq sərhədləri daxil olmaqla cənubda İran və Əfqanıstan, şimalda isə Tobol, Tomsk vilayətləri (Sibir) arasında yerləşir. Qeyd edək ki, Türküstan Tanrı dağlarından Xəzər dənizinədək uzanan coğrafi ərazinin adı olmaqla iki hissəyə (Qərbi və Şərqi Türküstan) bölünür. Bütövlükdə 5 milyon 340 min 66 kv km-ə qədər ərazi olan Türküstanın bu gün Çin hakimiyyəti altında olan şərq hissəsi 1 milyon 503 min 563, qərb hissəsi isə 3 milyon 836 min 503

kv km təşkil edir. Şərqi Türküstanın əhəmiyyətli bir hissəsi dağlar və çöllərlə (Altay, Pamir, Tanrı dağları, Təkləməkan çölü) əhatələnir. Bölgədə 320-dən artıq irili-xirdəli çay (Tarım deryası, İli, İrtiş, Manas, Ulunqur, Qaraşəhər) möv-

muşdur. "Böyük Türkiyə" mənasını ifadə edən "Uluğ Türküstan"ın qərb hissəsi XIX əsrin II yarısında ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra, şərqdə qalan qismi "Şərqi Türküstan" adlandırıldı.

X əsrdə yaşamış görkəmli tərcüməçi Sinqhu Seli Tutunq "Qızıl Yorum"u çincədən uyğur türkcəsinə tərcümə edərkən uyğur dili

ğam kimi bir şah musiqi əsərinin ortaya çıxmasına vəsile olmuşdur. Bəşər tarixinin möhtəşəm nailiyyətlərindən olan kəhriz mədəniyyəti, eyni zamanda yeraltı su kanalları şəbəkəsi də bu bölgədə meydana gəlmişdir. Müxtəlif dövrlərdə uyğurlar şamanizm, manixeyizm, xristianlığa, islam dinlərinə tapınmış, eyni zamanda mənsub olduqları dini inancları qorumağa çalışmışlar. Belə ki, V-VI əsrlərdə Xotan, Kuça və Turfan bölgələri buddizm, manixeyizm və nestorian xristianlığın geniş yayıldığı ərazilərinə çevrilmiş, VIII-IX əsrlərdə isə Turfan əyaləti buddizm, manixeyizm və nestorian xristianlığın başlıca mərkəzinə çevrilmişdir. X əsrən etibarən Qaxanlı hökmdarı Satuq Buğra xanın islamı qəbul etməsi ilə uyğurların böyük əksəriyyəti müsəlman dini etiqadını mənimsəmiş oldular.

İngilərənin müstəmləkəçilik siyasətinin Şərqdə möhkəmlənməsi Çini daxildən narahat etməyə başladı. Çin Şərqi Türküstandakı müstəqillik hərəkatlarını boğmağa çalışır, qurulan dövlətləri ortadan qaldırmağa cəhd göstərirdi. G. Markartney adlı ingilis məmurunun yazdığına görə, xocaların əxlaqsız davranışları və zülmkarlığı üzündən xalq onlarla bir olmamış, bu səbəbdən də çinlilər bölgəni yenidən ələ keçirməyə müvəffəq olmuşlar. Bu rəhbərlərdən biri olan xoca Cahangir 1825-ci ildə çinlilər tərəfindən əsir alınaraq tikə-tikə doğranmışdır. Xalq tərəfindən son dərəcə sevilən və təzim edilən Yaqub bəy ingilis məmuru tərəfindən "aşağı təbəqədən çıxmış bir sərsəri" adlandırılır.

Halbuki xocaların hakimiyyəti xalqın dəstəyi ilə qurulmuş və daima xalqın sevgisini qazanmışdır.

Şərqi Türküstan Türklərinin milli-azadlıq mübarizəsi (XIX-XX ƏSRLƏR)

cuddur. Qərbi Türküstan Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistandan ibarət olub 1715-1897-ci illər arasında Rusiya tərəfindən işğal edilmişdir. Qərbi Türküstandakı rus idarəçilik sistemi SSRİ-nin süqutunadək mövcud olmuşdur.

Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində Şərqi Türküstan bölgəsi "çayın o tayındakı torpaqlar" və ya

haqqında "türk dili", "türk uyğur dili" ifadələrini işlətməmişdir. Çinlilər bu gün çağdaş anlamda "türk" və "türk milləti"nin mövcud olmadığı kimi cəfəng fikirlər irəli sürürlər. Onlar bunu belə əsaslandırmağa çalışırlar ki, türklər Tan sülaləsinin son dövrlərində tarix səhnəsindən çəkilməmişdir. Çin tarixçilərinə görə, bugünkü türk və türk milləti ifadələri pantürkistlər tərəfindən ortali-

"Kutadqu Bilik" və "Divani lüğət-it türk" kimi şah əsərlər də uyğur türklərinin müsəlman olduqdan sonrakı dövrlərdə meydana gələn əsərlərdir. Bir müddət göytürk əlifbasını işlədən uyğurlar, sonra soq əsaslı uyğur əlifbasını, daha sonra isə Cağatay yazısını və

Uyğur türklərinin X əsrdən etibarən İslam dinini qəbul etməsi ilə Şərqi Türküstan müsəlman, buddizm və xristian mədəniyyətlərinin qovuşduğu bir bölgəyə çevrilmişdir. Uyğurlar islamı qəbul etdiyi zaman çinlilər onlara "sarıqlı adam" mənasını ifadə edən "çantu" adını vermişdi. Şərqi Türküstan türk tarixində ilk yazılı ədəbiyyatın, ilk yazılı hüququn, ilk kitab çapı texnologiyasının meydana gəldiyi yer olmaqla yanaşı, Mahmud Kaşqarlı, Yusif Xas Hacib, Xoca Əhməd Yəsəvi kimi böyük şəxsiyyətlərin yetişməsinə və 12 şöbəli muğam kimi bir şah musiqi əsərinin ortaya çıxmasına vəsile olmuşdur. Bəşər tarixinin möhtəşəm nailiyyətlərindən olan kəhriz mədəniyyəti, eyni zamanda yeraltı su kanalları şəbəkəsi də bu bölgədə meydana gəlmişdir. Müxtəlif dövrlərdə uyğurlar şamanizm, manixeyizm, xristianlığa, islam dinlərinə tapınmış, eyni zamanda mənsub olduqları dini inancları qorumağa çalışmışlar...

"türklərin ölkəsi" kimi qeyd edilir. Ərəb tarixçisi Yaqut əl-Həməvi iri həcmli "Mucəm əl-buldən" əsərində Şərqi Türküstan haqqında yazırdı: "Mavə-raünnəhr ən təmiz, ən məhsuldar, ən zəngin bölgələrdən biridir. Bölgə xalqı xeyir verməyə, cömərdliyə, sahib olduqları şeyləri könüldən verməyə rəğbət edirlər. Bununla yanaşı, güclü, igid, mübariz, cəsəretli, və silahlı bir xalqdır. Bu torpaqların məhsuldarlığı baxımından bütün islam ölkələrində və digər ölkələrdə başqa bir bənzəri yoxdur". Əl-Bələzuri də Şərqi Türküstan bölgəsini belə təsvir etmişdir: "Bura Allahın yer üzündəki cənnətlərindən biridir".

Marko Polonun "Seyahətnamə"sine görə, Şərqi Türküstan bölgəsinə "Böyük Türkiyə" adı verilmişdir. Turfan mətnlərinə görə uyğur türklərinin yaşadığı torpaqlara verdikləri ad "Uyğur İli" ol-

ğa atılmışdır. Çinlilər uyğurların türk kimliyini qəbul etmədikləri kimi "Şərqi Türküstan" coğrafi adını da rədd etməkdədirlər.

Sven Qedinin 1898-ci ildə Londonda nəşr edilən "Asiyaya gedən yol" əsərində bölgə "Şərqi Türküstan" adlandırılır.

Uyğur türklərinin X əsrdən etibarən İslam dinini qəbul etməsi ilə Şərqi Türküstan müsəlman, buddizm və xristian mədəniyyətlərinin qovuşduğu bir bölgəyə çevrilmişdir. Uyğurlar islamı qəbul etdiyi zaman çinlilər onlara "sarıqlı adam" mənasını ifadə edən "çantu" adını vermişdi. Şərqi Türküstan türk tarixində ilk yazılı ədəbiyyatın, ilk yazılı hüququn, ilk kitab çapı texnologiyasının meydana gəldiyi yer olmaqla yanaşı, Mahmud Kaşqarlı, Yusif Xas Hacib, Xoca Əhməd Yəsəvi kimi böyük şəxsiyyətlərin yetişməsinə və 12 şöbəli mu-

kiril əlifbasını, bir müddət də latin əlifbasından istifadə etmişlər. Müasir dövrdə ərəb əlifbası əsasında təkmilləşdirilən bir əlifbadan istifadə edirlər. Uyğurlar Çingiz xan və oğlanlarına yazını, möhür (tamğa) işlətməyi, diplomatiya və bürokratiyanı öyrətmişlər. Dolayısı ilə Çingiz xanın uğurlarında uyğur türklərinin də mühüm rolu olmuşdur.

Uyğur türkləri tarix boyunca müxtəlif dövlətlər qurmuş, dövlət təşkilatı və idarəçiliyi anlayışlarını Yusif Xas Hacib vasitəsilə "Kutadqu Bilik"ə daxil etmişlər.

1559-1757-ci illər Şərqi Türküstan tarixində "xocalar dövrü" hesab olunur. Bəhs olunan dövrdə

Mancur hakimiyyətinin süqutundan sonra Kokand xanı Şərqi Türküstanda türk dövlətinin yaradılması üçün xüsusilə, xocalar ailəsindən nüfuzlu şəxslər axtarışına çıxmışdır.

(ardı gələn sayımızda)